

Verslag najaarsexcursie 2025, vrijdag 17 oktober naar de Vijfheerenlanden en het Kromme Rijngebied

De jaarlijkse excursie voerde ons deze keer voor drie verschillende thema's langs Waardenburg, Amerongen, Langbroek en Werkhoven. We waren met niet minder dan 48 deelnemers. 's

Griendcultuur en de exploitatie van eendenkooien

Ochtends stond de griendcultuur centraal, tegelijk overigens met de voormalige exploitatie van eendenkooien. Na het vertrek bij station Driebergen-Zeist reden we met de bus over de Lekbrug bij Vianen, naar het natuurterrein van Staatsbosbeheer onder Waardenburg, even ten zuidwesten van het verkeersknooppunt Deil. Daar werden we bij het bezoekerscentrum vriendelijk ontvangen met koffie. Gelukkig was het goed weer zodat we in twee groepen op pad konden gaan: de ene groep onder begeleiding van de historische griendenspecialist Berco Hoegen – hij werkt aan een dissertatie erover bij Petra van Dam -, de andere met SBB-medewerker en eendenkooikenner Paul Suurmond. Omdat er geen tijd was om nog te wisselen was het voor de deelnemers een kwestie van kiezen.

Ik ging zelf mee in de club van Berco Hoegen (zie foto), waarvan van tevoren [deze presentatie](#) aan de deelnemers was gestuurd. Er moet wel bij gezegd worden dat de ter plaatse aanwezige grienden: stammen die op kniehoogte steeds geknot moeten worden, als 'hoogbejaard' te omschrijven zijn, simpelweg omdat ze lang niet meer elk jaar bij gehakt worden. Toch konden de deelnemers zich er wel een voorstelling bij maken. We kregen aldus veel mee over de griendcultuur, die met name in de komgronden en lage oeverwallen in het Middelnederlandse rivierengebied tot aan Wereldoorlog II een grote verspreiding heeft gekend. De productie en toepassing van wilgentenen heeft er aan duizenden mensen werk bezorgd. Denk aan het telen, hakken, snijden en opbossen van de wilgentenen en natuurlijk ook aan het vlechten van manden, matten en zinkstukken. Interessant was dat tot de komst van het plastic vooral in de industrie behoefte was aan diverse soorten gevlochten manden: voor gist, vis, textiel, bouten en moeren. En denk ook aan de omhulsels voor drankflessen en hoepels voor haringvaatjes.

Berco lichtte toe dat het buitengewoon zwaar werk was om de talrijke soorten wilgen (schietswilg, katwilg, bittere wilg enz.) – elk met eigen kwaliteiten die voor bepaald vlechtwerk gevraagd werden - met allerlei soorten hakmessen en bijlen te lijf te gaan. Qua productie leverden hakgrienden ca. 900-1000 bossen hoefhout per ha en 4000-4500 bossen Hollands rijshout. Uit snijgrienden konden per ha 1100 jonge bossen, 500 middenleeftijd bossen en 300 bossen aan oude tenen gehaald worden. De organisatie en kapitaalverschaffing op het hoogste niveau was in handen van 'griendbaronnen'. Zij stuurden aannemers aan met ploegbazen, die dan elk weer dagloners tijdelijk voor de klussen aannamen. Hard lichamelijk ploeterwerk, vaak een hele week de natte rimboe in.

Het opbossen van wilgentenen (links). Rijshout verwerkt in zinkstukken voor de Afsluitdijk (rechts)

Om kwart over twaalf stapten we met zijn allen weer de bus in, om via Kesteren en de brug bij Rhenen uit te komen bij restaurant de Koning van Denemarken in Rhenen. Daar genoten we van een stevige lunch met zowel een kroket als een omelet op smakelijk bruinbrood.

Tabakscultuur

Vervolgens voerde de bus de groep naar het Historisch Museum van Amerongen, met zijn expositie over de tabaksteelt. Omdat niet iedereen daarin paste, splitste het gezelschap zich in tweeën. Eén deel kreeg eerst uitleg van Ben Groeneveld over de tabaksteelt in de nabijgelegen Napoleonschuur, terwijl het andere deel in het museum voorgelicht werd door twee vrijwilligers. Na een half uur konden we omwisselen. Dat verliep prima, zodat ieder uitgebreid kennis kon verwerven over de geschiedenis in grote lijnen alsook over de teeltpraktijk plus de verwerking van het product. Duidelijk werd dat de tabaksteelt net als de griendcultuur een behoorlijke omvang heeft gekend en evenzeer een aantal eeuwenlang duizenden gezinnen een inkomen heeft bezorgd.

Geïntroduceerd in het midden van de zeventiende eeuw heeft het behalve bij Amersfoort zich vooral aan de zuidhelling van de Utrechtse stuwwal ontwikkeld op de enk- of enggronden Amerongen, Elst en Rhenen. Dit vanwege het (warmer) microklimaat daar en omdat de aanwezige oude zavelakkers er zich goed voor leenden. Vruchtwisseling was niet nodig. De tabak kwam elk jaar op en werd op bedden geteeld, overigens wel op kleine vierkante percelen die door vlechthagen omzoomd werden om ze tegen windvlagen te beschermen. De topbladeren werden als 'bestgoed' geplukt voor de betere tabak, de kwalitatief minder goede midden- en onderbladeren werden onder meer tot omhulsel of dekblad van sigaren bestemd. Vóór de uiteindelijke verwerking, door kerven, in pruim- en rooktabak (pijpen en sigaren) moesten de bladeren natuurlijk worden gedroogd in tabaksschuren, wel soms met het risico van broei. Daartoe werden ze aan stokken (hanken) geregen, die naast elkaar konden hangen. Van de tabaksschuren, die op den duur een gemiddeld maat kregen van ca. 20 bij 8 meter, blijken er nog relatief veel bewaard gebleven te zijn. Naast water was een stevige bemesting van groot belang voor de teelt. Behalve de door de nabije schaapskudden betrekkelijk ruim voorradige schapenmest was duivenmest zeer gewild. Er werd ook wel geëxperimenteerd met guano en later met kunstmest.

Tabaksoogst in de 19de eeuw

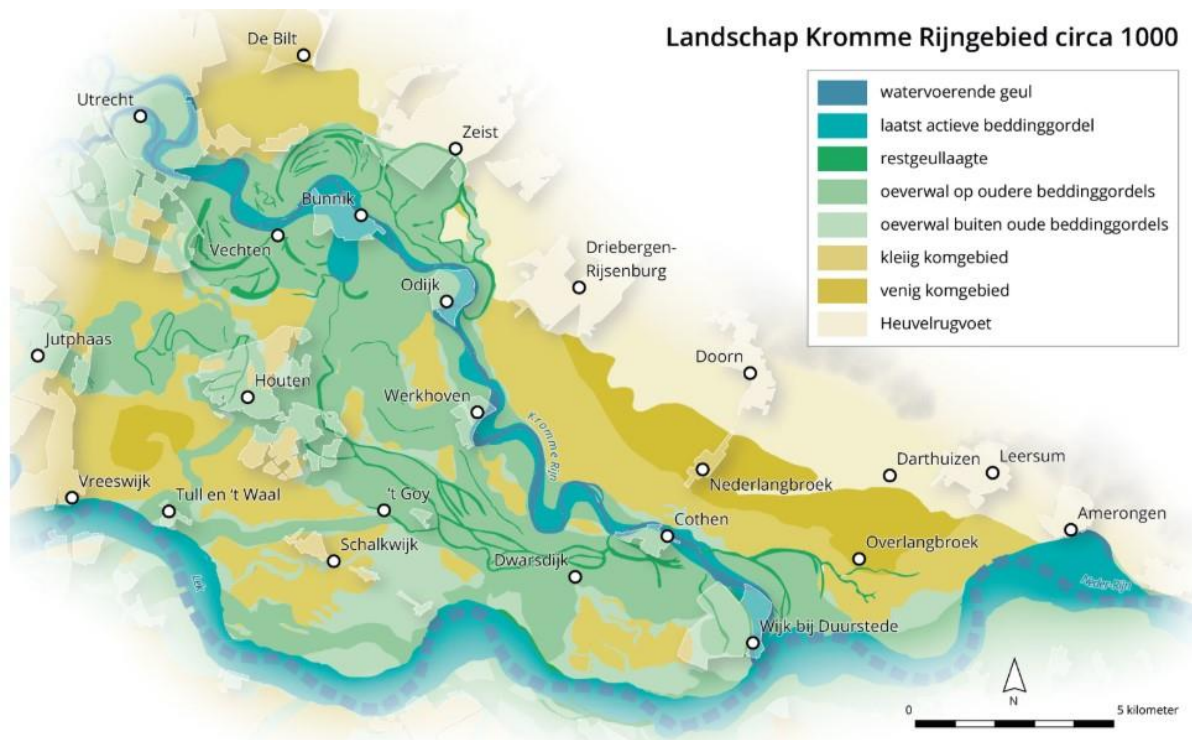
Op de keper beschouwd was de tabaksteelt met de bijbehorende nijverheid een intensief bedrijf, dat veel meer handen werk gaf dan de oudere akkerbouw die zich had gericht op de productie van broodgraan. Dat blijkt als men bedenkt dat rond 1850 een gezin van slechts 1 ha tabaksland kon leven. Daar waren per jaar 12.000 mensuren voor nodig (18 maar zoveel als bij de graanteelt). Geen wonder dat in de negentiende en vroege twintigste eeuw de dorpen Amerongen, Elst en Rhenen een flinke bevolkingsgroei doormaakten, waarbij ook tal van nieuwe schuren binnen de bebouwde kom verschenen. Er was daarbij ook sprake van een bloeiende toeleveringsindustrie, zoals van houtproducenten voor de windschermen bijvoorbeeld. De teelt deed het net als de griendcultuur nog goed tot aan Wereldoorlog II. Nadien had men te kampen met virussen, maar afgezien daarvan bleek het bedrijf geen toekomst meer beschoren door de steeds sterker wordende concurrentie uit de (sub-) tropische landen, die betere kwaliteiten konden leveren.

Tabaksbladeren na de oogst op stokken geregen en daarna te drogen gehangen

Historische geografie van het Kromme Rijngebied

Nadat de groepen gewisseld waren en elk het tweede deel van het verhaal te horen had gekregen verzamelde het gezelschap zich weer in de grote zaal van de Napoleonschuur, alwaar Ad van Bemmelen, kenner van het Kromme Rijngebied, met een powerpoint-presentatie de fysische en historische geografie van zijn streek uit de doeken deed. Kenmerkend is een soort drieslag van bodems. Door het zich steeds verleggen van de stroomgordel van de Rijn vinden we hier midden in het gebied diverse oeverwallen naast en verweven met elkaar, met een zavelstructuur. Deze zijn al vroeg bewoond geraakt en kregen dus een onregelmatige oud land-blokverkaveling. Hierop vindt men dorpen als Cothen, Werkhoven en Odijk. Daarnaast is er dus aan de noordzijde de omhooggaande helling van de Utrechts heuvelrug. Daartussen, en daarbuiten aan de zuidzijde, treft men vanouds venige komgronden en broeklanden, die in de 11de eeuw en later voor agrarisch gebruik ontgonnen werden in een strokenverkaveling.

Ad van Bemmelen lichtte het belang toe van de afdamming van de Kromme Rijn in 1122. De Rijn had toen al heel wat debiet verloren aan de IJssel, de Waal en de Lek, waardoor er weinig water meer via Vecht en Oude Rijn hoefde te worden afgevoerd. De dam bij Wijk maakte een grootschalige ontginning van de venen mogelijk. Aanleg van die dam betekende overigens dat er ook dijken langs de rivier moesten worden aangelegd, van Amerongen tot Vreeswijk. Maar toen was de veenontginning toch al een eindje op streek, zowel aan de noord- als aan de zuidzijde van de Kromme Rijn, omdat uit kadaster- en andere kaarten blijkt dat strookpercelen bij Wijk een eind onder de dijk doorliepen. Die ontginningen moeten snel verlopen zijn. Waarschijnlijk was het hele gebied, op wat onrendabele stukken na, rond 1200 geheel ontgonnen en in cultuur gebracht.

Na zo de nederzettingsgeschiedenis in lange lijnen te hebben meegekregen, konden we vanuit de bus de ontwikkeling visueel in het landschap proberen te volgen. Vanaf Doorn op de heuvelrug reden we naar Langbroek om op het centrale kruispunt bij de kerk linksaf langs de Langbroeker Wetering te gaan, die als de as van de broekontginning kan worden beschouwd. Dat was wel een toer met een grote bus. Aan weerszijden waren goed de veenstroken te zien, alsook op verschillende plaatsen een paar fraaie landgoederen, zoals Sterkenburg en Groenenstein. Aan het

eind bleken we niet naar het zuiden te kunnen draaien, zodat we – met dank aan de chauffeur – voorzichtig moesten keren om de Wetering van de andere kant te bekijken. Daarna konden we linksaf slaan richting Werkhoven, al waar het rivierlandschap met de oeverwallen – geschikt voor fruitteelt – zich voor ons ontvouwde. Hier waren de wegen bochtig en was ook de smalle loop van de Kromme Rijn nog te bewonderen.

Poortgebouw op een brug, van landgoed Groenenstein (links). De Kromme Rijn bij Werkhoven (rechts)

In Werkhoven aangekomen konden we in de herberg het *Wapen van Werkhoven* nog van een drankje en een hapje genieten, om de dag te besluiten. Om kwart voor zes was er dan de korte terugreis naar station Driebergen-Zeist. Daarbij nam de organisator even de tijd om de sprekers/begeleiders van harte te bedanken voor hun inzet en kundige toelichtingen. Uiteraard werd ook de chauffeur lof toegezwaaid voor het kundige vervoer. Even over zes leverde die ons dan af bij het station, waarna elk zijns weegs ging. Al met al een mooie en leerzame dag.

Hans Mol

Verder lezen / Literatuur:

S. Bierens de Haan, *De sociaaleconomische ontwikkeling van de griendcultuur en haar verwerkende industrieën in Nederland van 1900 tot 1950*. Doctoraalscriptie Universiteit van Utrecht 1987.

F.J. Weijs, *Een ambacht met riet, biezen en griendhout* (Lisse 1993).

Th. Westerhout, *Met kist en bult de Biesbosch in* (Werkendam 1996).

B. Groeneveld, 'Heeft Zuidoost-Utrecht er wel of geen tabak van? Een onderzoek naar de invloed van eeuwenlange tabaksteelt op het landschap van de Zuidoostelijke Utrechtse Heuvelrug', *Tijdschrift voor Historische Geografie* 9 (2024) 300-320.

B. Groeneveld, *Een tropisch gewas in Zuidoost-Utrecht Een onderzoek naar de invloed van tabaksteelt op het landschap van Amerongen, Elst, Remmerden en Rhenen (Zuidoost-Utrecht) van 1640 tot nu*. Masterscriptie Landschapsgeschiedenis RUG 2023 (te downloaden via de site van de sectie Landschapsgeschiedenis).

Roessingh, H.K., *Inlandse tabak: Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (Wageningen 1976).

A. van Bemmelen, 'De ontginning van Langbroek: van wildernis naar cultuurlandschap', *Het Kromme Rijngebied* 33 (1999) 2-22.

A. van Bommel, *De Kromme Rijn. Waterstaat, onderhoud en gebruik vanaf 1600* (1996) (Houten 1996).

A. van Bommel e.a. (red.), *De dam bij Wijk en het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen* (Hiversum 2022).